

ДЕРЕВ'ЯНІ ЦЕРКВИ КИЇВЩИНИ

Історичні джерела засвідчують, що на Київщині в XVII—XIX ст. існувала велика кількість дерев'яних церков, серед яких найдавніші — у Дорогинцях (1600 рік) і в Острійках (1606 рік). Більш ранніх дерев'яних культових споруд у цьому регіоні, на жаль, не збереглося. Як писав Д. Шербаківський, «дуже старих пам'яток українського будівництва ми не маємо, бо те, що осталося в Києві од предтатарських часів, все належить або цілком до грецької праці, або носить на собі сліди її впливів».

Говорячи про дерев'яну церковну архітектуру Київщини, слід насамперед зауважити про політичну і економічну ситуацію, яка, безсумнівно, впливала на архітектуру і культуру регіону, котрий з XIV ст. знаходився під гнітом спочатку Литви, а згодом Польщі, що, звісна річ, не сприяло розвитку національної культури взагалі і будівництву православних храмів зокрема. Проте в XVII—XVIII ст. відбуваються значні політичні зміни в Україні, що обумовлює утвердження українського народу як нації з великою самобутньою культурою. Відбилося це й на характері культової архітектури. Збудовані в цей час дерев'яні церкви набувають монументального величного характеру, тоді як церкви більш раннього періоду мали прості архаїчні форми: квадратні зруби і наметові верхи, характерні для церков часів Київської Русі, відсутність декору на фасадах. Київщина тепер значно бідніша на культові дерев'яні споруди, як, скажімо, Лівобережжя чи Закарпаття, де, попри більшу кількість церков, й архітектурні форми складніші і різноманітніші. Немає нині на Київщині і багаточисельних багатозрубних церков. Пропорції багатьох споруд менш витончені за церкви Поділля та Західної України.

Церкви на Київщині, датовані початком XVII ст., були переважно тризрубні, триверхі, зразком якої є високо оцінена П. Г. Юрченком у книзі «Дерев'яна архітектура України» Михайлівська церква в с. Дорогинка. Збудована в 1600 році, вона зберігала первісний вигляд аж до XIX ст., коли по Волині і Київщині пройшла хвиля перебудов і розширень дерев'яних церков, що вельми змінило їх первісний вигляд. Ця церква після реставраційних робіт стала окрасою музею архітектури та побуту в Пирогово. Її зовнішній вигляд позначається простотою, гармонійністю і вдалимi пропорціями, а відсутність декору надає суворого величного вигляду.

Архаїчними рисами відзначається і церква з с. Острійки Білоцерківського району, перенесена до Переяслав-Хмельницького музею народної архітектури та побуту. Ця церква має триярусний середній зруб, вищий і ширший за два бічні, тридільну структуру, прості форми і невеликі вікна на тлі масивних стін.

У процесі переможного поступу національно-визвольного руху XVII ст. змінюється і характер культової архітектури. Найбільший її розквіт припадає на часи Б. Хмельницького та його наступників, коли в Україні будується велика кількість дерев'яних храмів. Гарну мистецько-вартісну дерев'яну церкву зводять безіменні майстри у Фастові, дві дерев'яні церкви — Воскресенська, яка знаходилася на території колишньої козацької фортеці, та Миколаївська — у с. Синявн, що на Васильківщині.

Якщо порівняти їх між собою, то побачимо, як відрізняються вони одна від одної за своєю архітектурою. Воскресенська церква захоплює піднесеністю та витонченістю, тим часом Миколаївська відображає силу, могутність.

Тому й архітектурні форми в ній інші: приземкуваті зруби з масивними верхами.

Серед типових дерев'яних церков Київщини раннього періоду дещо відрізняється нетрадиційна за своєю архітектурою Троїцька церква в Богуславі. На жаль, вона не збереглася. Відома єдина її світлина із журналу «Сяйво», а наведені про неї відомості взяті із архіву українського історика В. Антоновича; звідти й фотографія 1880-х років старої, вже зруйнованої, як повідомляється у публікації, Троїцької церкви.

Зображену на фотографії церкву збудували в 1739 р. на місці, де була церква Трійці. Про неї згадує П. Алепський. Поблизу цієї церкви до середини ХІХ ст. (за Л. Похилевичем) знаходилася церква св. Парасковії, ймовірно, теж дерев'яна. З Троїцькою церквою місцеве населення пов'язувало легенду про гайдамаків, які святили в ній ножі перед уманською різнею. Зважаючи на дату знімка, можна встановити і час існування Троїцької церкви — з 1739 р. по 1880 р.

Композиція церкви та прибудованої до неї дзвіниці нетипова — це один із різновидів клітського храму. Дзвіниця вища за церкву, двох'ярусна, з вікнами, що просвічують на всі боки. Можна лише приблизно говорити про структуру архітектурного плану цієї церкви. Фотографія не дозволяє зробити висновок про те, чи був у нижніх ярусах окремих вхід до дзвіниці. Архітектура самої церкви досить проста і становить квадрат у плані, перекрита двосхилим дахом. Двох'ярусна дзвіниця — теж на квадратному зрубі, перекрита чотирисхилим дахом з маленькою маківкою.

Особливого розквіту набула дерев'яна культова архітектура у ХVІІІ ст., коли склалися основні типи українських дерев'яних храмів. Народні майстри вдаються до різних тонкощів і секретів, які удосконалюють архітектуру культової споруди. Один із таких прийомів — ледь помітний нахил зрубів до центра. Це створювало ілюзію збільшення у 2—2,5 раза висоти храму в інтер'єрі. Цей прийом застосовували в багатьох тридільних церквах Київщини: в Таращі, селах Велика Березянка та Лісовичі на Таращанщині. Ці церкви посідали особне місце серед дерев'яних культових споруд Київщини. Особливо величний вигляд мала церква с. Велика Березянка, де інтер'єр має справжню просторовість як у широті, так і висоті, бо всі бані повністю відкриті в інтер'єрі і наче підносять людину до неба.

На жаль, ці три церкви не збереглися до наших часів, отже, ми можемо простежити їхні інтер'єри лише за нечисленними відо-

Троїцька церква у Богуславі (1739)

Миколаївська церква села Синяви (1665)

Церква в селі Лісовичі (ХVІІІ ст.)

*Златоустівська церква
с. Півні (XIX ст.)*

*Церква Різдва Богородиці
с. Ходорів (1768)*

*Преображенська церква
с. Сухоліси (XIX ст.)*

Успенська церква с. Ольшовець (XVIII ст.)

мостями. З точки зору ярусності композиції найбільшого вираження вона одержала в церкві з с. Велика Березянка. За своїми пропорціями та побудовою цей храм нагадує церкву Покрови з Ромен (1764), збудовану у пропорціях «золотого розтину». Можливо, що в ній були використані ті ж самі пропорції, які надало їй гарантійності і естетичної витонченості. Цей храм тим більше цікавий, що збудований він саме на Київщині, де, на відміну від Поділля або Західної України, багатоярусних храмів було мало, а якщо вони й трапляються, то в тій частині Київщини, яка тяжіє до Поділля (як церкви в Таращі, Росошках чи Дашеві).

Та повернімося до Покровської церкви у Фастові (1779 р.). Вона належить до тих небагатьох церков, які практично не зазнали перебудов і залишилися до нашого часу у своєму первісному вигляді (крім опасання, яке було прибудоване значно пізніше). Це тризрубна триверха будова, що за композицією вважається одним із шедеврів української дерев'яної архітектури.

До поширеного типу тридільних триверхих церков (хоча більш ускладненого, ніж архаїчний тип) належить і церква Воскресіння Христове в с. Корнин, датована XVIII ст. Її центральний зруб досить великий, восьмигранний, триярусний. Такий тип наметового покриття, який використано в цьому храмі, має назву «низький намет». Як і церква у Фастові, вона не зазнала значних перебудов і дозволяє мати повне уявлення про типову триверху тридільну церкву XVIII ст.

Серед трибаних церков, які мали в XIX ст. хрестовий план, слід згадати Георгіївську церкву із м. Тараща (1740). Бани складаються з кількох 8-гранників, поставлених один над одним. Оскільки прибудовані зруби невисокі й не поліпшили композицію, церкву слід віднести до тридільних триверхих храмів.

Більш щасливою, порівняно з попередніми, виявилася доля Воскресенської церкви (1778) із с. Товстий Ліс Чорнобильського р-ну. Вона не зазнала невдалих перебудов, але не уникла іншого лиха: потрапила в 10-кілометрову зону ЧАЕС («Голос України», 13 травня 1992 р.). Знаходиться церква в центрі села, тризрубна, із трьома банями, із заходу до неї в 1897 р. прибудовано дзвіницю. Центральна баня світова, дві інші глухі, без вікон. Фотографія, розміщена в журналі «Пам'ятки України», зроблена в дуже вдалому ракурсі, з боку апсиди, тому дзвіниця, яка випадає із загальної композиції, не заважає сприймати архітектуру самої церкви.

Воскресенська церква приземкувата, і це надає їй деякої архаїчності. Цей тип церкви, який тяжіє до храмів Полісся, найдовше зберігав архаїчні форми. Масивні четверики зрубів, гранчаста апсида, нерозвиненість ярусності в побудові бань, наметові, тобто найбільш древні типи перекриття зрубів, нерозчлененість стін — ці ознаки архаїчної архітектури можна помітити і в Воскресенській церкві.

Слід зазначити, що більшість існуючих дерев'яних храмів перебудовувалися, як, наприклад, тридільні триверхі церкви в Креничах і Підгір'ях, в яких зовсім змінена композиція. Нині в них не простежується одна з найважливіших особливостей українського храму, що відрізняє його від дерев'яної архітектури інших народів, — інтер'єр, тобто внутрішня побудова храму.

Неабияку роль відігравав і національний менталітет, що теж впливало на архітектуру. Лагідна земля України дарувала своїм дітям такі якості, як гостинність, привітність, відкритість. І це дуже добре простежується у народній, по суті, церковній українській архітектурі. Храми Київщини гостинні, світлі, не затислі в інтер'єрі, наповнюють душу не почуттям страху і Божої карн, а любові, світлого почуття піднесеності.

Проте не слід вважати, що цей вражаючий ефект високої духовності українського храму на людину випадковий. Народні майстри віртуозно володіли пропорціями і добре знали про вплив архітектурних форм, світла, темряви, простору, висоти на підсвідомість людини. І користувалися цим. У інтер'єрі українського дерев'яного храму немає нічого зайвого і водночас такого, чого б тут не вистачало. Кожна конструктивна деталь відіграє в інтер'єрі певну роль, значення, має сакральний і мистецький зміст. Скажімо, українські майстри ніколи не зашивали стелею конструкції верхів. Тяга до неба — неповторна риса українського мистецтва. Це стосується і церковної архітектури, й ікони.

Характерною рисою українських дерев'яних церков є ступінчатість їх інтер'єрів — від найбільшого об'єму вгорі відбувається зменшення об'ємів за принципом: більший — менший — ще менший... Результатом такої композиційної побудови є вражаюча перспективність простору.

У деяких дерев'яних церквах України верхів уже не один і не три, а п'ять (церкви в с. Велика Березянка, м. Дашеві, с. Лісовичі та Тараші) чи навіть дев'ять. Можна уявити, яке враження складалося в людини, коли вона заходила до храму і опинялась у п'яти чи дев'яти стовпах світла, які переходили один у другий через різьблені вікна в куполах. Такі обов'язкові конструктивні елементи, як заломи, скоби, що забезпечували надійність і міць зрубів, своєрідні «затяжки» в арочних вирізах, котрі сприяли розподілу архітектурних площин, як це видно на прикладі інтер'єрів верхів храму з Березни (1761), також вирішувалися дуже витончено і архітектурно.

В українських церквах не можна знайти навіть двох дерев'яних скоб, подібних одна до одної; в кожному з них вкладена фантазія і майстерність, почуття будівничого. Слід відмітити надзвичайно вдале поєднання функціональності, конструктивності та естетики інтер'єрів. Як наголошує у своїй праці проф. В. В. Чепелик: «Функціональне вирішення храму, як громадського призначення культового призначення, потребувало розвитку у висоту, для того, щоб:

1) наочно виявити велич ідеологічної настанови християнської релігії — можливість для кожного віруючого спілкуватися з Богом, суцям у високості небесній;

2) забезпечити кожному учаснику церковної відправи необхідну кількість повітря;

3) надати гарного звучання хору чи солісту, коли витворювався «співуючий простір» з його небесним злетом сопрано і тенорів чи громів басів, від звучання яких іноді свічі гасли».

В. В. Чепелик підкреслює і не випадковість використаних пірамідальних та трикутних форм: «Побіжно зазначимо, що народні майстри, ймовірно, знали про таємничі властивості пірамід, в середині яких простір діставав

концентровану і позитивну для всього живого енергію». Біоенергетичний вплив дерев'яної культової архітектури, як і всієї культової архітектури взагалі, не дарма в деяких джерелах ще називають «зв'язком із космосом», джерелом біоенергії. Як на мою думку, це не просто слова, не підтвержені доказами, ці докази найкраще простежуються в інтер'єрі. Бо:

1) місце для церкви вибиралося не лише за умовами орієнтації, відкритості композиції або з естетичних міркувань. Вивчалось воно також і в енергетичному плані. Існують відомості, що місце будівництва церкви вибиралося «святою людиною» (кажучи сучасною мовою, екстрасенсом);

2) пірамідальні композиції використовувалися людством із давніх-давен, ще у Древньому Єгипті. В Японії вже за наших часів провели експеримент: продукти, вміщені в центр скляної піраміди, не псувались, а леза загострювались самі по собі. Отже, вплив цієї геометричної фігури через випромінювання існує;

3) із давніх-давен людина йшла до храму заспокоїти душу. Інтер'єр дійсно діє позитивно і заспокоїливо, людина почуває себе в церкві комфортно не тільки духовно, а й фізично.

* * *

Стисла фактографія дерев'яної культової архітектури дає уявлення про найважливіші її пам'ятки на Київщині з XVII до початку XX ст. Якщо виділити найпоширеніші зразки культових споруд, то це: тридільні триверхі церкви (один із найдавніших типів), архаїчні дводільні (хатній тип), хрестові п'ятиверхі, хрестові одноверхі.

Як тип хрещатої церкви, що утворився із тризрубної, триверхої церкви, слід назвати тип хрестової триверхої церкви.

Вивчення документів засвідчує, що на початку XX ст. збереглося дуже мало церков, які не зазнали значних перебудов протягом другої половини XIX ст. і мали первісний архітектурно-композиційний вигляд і свою стилеву чистоту. Серед таких церков слід назвати: тридільні триверхі — церкви в селах Дорогинка, Острійки, Синяви, Кожанка, Соловіївці, Росошко та в містах і селищах Фастів, Конела, Тараща, Трипілля; п'ятидільні (хрещаті) одноверхі — в селі Сухолісі; п'ятидільні п'ятиверхі — в селах Ходорів, Синява, Лісовичі, Велика Березянка та в селищі Дашів (тепер Вінниччина).

Спрощення в архітектурі, яке помічається вже у другій половині XVIII ст., а також численні перебудови помітні в церквах сіл Підгірці (1742), Креничі (1761), Дубовка (1748). Третя із згаданих церков — це дуже спрощений за своєю архітектурою тип хрестового одноверхого храму, який з'являється в Україні, починаючи з другої половини XVIII ст. До цього типу належать церкви в селах Дубовка, Шкаровка (1750) та перебудований храм у Сухолісах (XVIII ст.). У другій половині XIX ст. перебудові піддаються тризрубні триверхі храми в селах Бушево, Товстий Ліс, Чайки, Житні Гори, Антонівка, Підгірці, Креничі, в містах Трипілля, Тараща та ін. Тоді ж з'являється тип п'ятизрубного триверхого храму із прибудованою дзвіницею, не характерною для української архітектури.

Внаслідок цих перебудов і спроб російської імперії знищити українські національні традиції, церкви Київщини (та невелика кількість, яка ще не була розібрана) втратили і свою первісну композицію, і свій первісний вигляд. Деякі у процесі переробок були так спотворені, що не залишалось нічого іншого, як взагалі їх розібрати, а на їхньому місці звести типовий кам'яний чи дерев'яний храм синодального зразка.

Відродження національних традицій і духовності немислиме без вивчення національної культури, зокрема й архітектурних пам'яток XVII—XVIII століть, бо маємо в них невичерпне джерело народної краси, втілення гордого духу козаччини, природне почуття гармонії.